

Кочкарова Э.А., Рысмендеев Б.Дж., Осмонова А.А., Ормонова А.А.

**КЫРГЫЗСТАНДЫН САЯСИЙ ПАРТИЯЛАРЫ: ТҮШҮНҮГҮ
ЖАНА АНЫН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ**

Кочкарова Э.А., Рысмендеев Б.Дж., Осмонова А.А., Ормонова А.А.

**ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПАРТИИ КЫРГЫЗСТАНА:
ПОНЯТИЕ И ЕГО ОСОБЕННОСТИ**

E. Kochkarova, B. Rysmendeev, A. Osmonova, A. Ormonova

**POLITICAL PARTIES OF KYRGYZSTAN:
CONCEPT AND ITS FEATURES**

УДК: 342.321(575.2(04))

Макалада Кыргызстандагы саясий партиялардын түзүлүшүнүн түшүнүгү жана тарыхы каралат. Биздин өлкөдө партиялык системанын алсыздыгы жана натыйжасыздыгы негизинен эки фактордон улам жаралып жатканы белгиленген. Биринчиден, жарандык коомдун алсыздыгы Кыргыз Республикасында партиялардын түзүлүшүнө терс таасирин тийгизет, ал эми партиялык ишмердүүлүктүн таасири менен жарандык коомдун өнүгүүсү келип чыкканда алардын бар экендигин жана пикирлерин танууга болбойт. Ошол эле учурда жарандык коомдун өнүкпөгөндүгү дагы бир маанилүү көйгөйдү – саясий элита менен коомдун ортосундагы байланыштын жоктугун пайда кылып жатканын танууга болбойт. Дени сак партияларды жана партиялык системаларды алардын азыркы түшүнүгү боюнча калыптандыруу үчүн, биздин оюбузча, татаал уюшкан коомдун болушу, өнүккөн жарандык коомдун болушу жана бул коомдо аздыр-көптүр ачык айтылган ар түрдүү кызыкчылыктардын болушу сыяктуу шарттар зарыл. Бул билдирүү негизинен Кыргызстандагы азыркы саясий партиялардын көйгөйлөрүн түшүндүрөт.

Негизги сөздөр: саясий партиялар, мамлекет, парламентаризм, жарандык коом, саясий система, укуктук мамлекет, демократиялык мамлекет, көп партиялуу система.

В статье рассматривается понятие и история становления политических партий в Кыргызстане. Указывается, что слабость и неэффективность партийной системы в нашей стране порождена главным образом двумя факторами. Во-первых, негативное влияние на формирование партий в Кыргызской Республике оказывает слабость гражданского общества как такового, при этом нельзя отрицать существования и обратной связи, когда благодаря воздействию партийной деятельности происходит развитие гражданского общества. При этом нельзя отрицать, что неразвитость гражданского общества порождает и другую важную проблему – отсутствие связи между политической элитой и обществом. Для формирования здоровых партий и партийных систем в их современном понимании, по нашему мнению, необходимы такие условия, как существование сложноорганизованного социума, наличие развитого гражданского общества и наличие в этом обществе более или менее четко выраженных разнообразных интересов. Данное утверждение в значительной мере объясняет проблемы современных политических партий в Кыргызстане.

Ключевые слова: политические партии, государство, парламентаризм, гражданское общество, политическая система, правовое государство, демократическое государство, многопартийность.

The article examines the concept and history of the formation of political parties in Kyrgyzstan. It is indicated that the weakness and ineffectiveness of the party system in our country is generated mainly by two factors. Firstly, the weakness of civil society as such has a negative impact on the formation of parties in the Kyrgyz Republic, while the existence and feedback cannot be denied when, due to the influence of party activities, the development of civil society occurs. At the same time, it cannot be denied that the underdevelopment of civil society gives rise to another important problem – the lack of communication between the political elite and society. To form healthy parties and party systems in their modern understanding, in our opinion, such conditions as the existence of a complexly organized society, the presence of a developed civil society and the presence in this society of more or less clearly expressed diverse interests are necessary. This statement largely explains the problems of modern political parties in Kyrgyzstan.

Key words: political parties, state, parliamentarism, civil society, political system, rule of law, democratic state, multi-party system.

Саясий партиялар сыяктуу социалдык-укуктук феноменди изилдөөдө алардын ролун жана маңызын баалоодо модерациянын жоктугу эң байкалат. Көп жылдык тарыхы бар классикалык америкалык партиялык системанын окумуштуулары да саясий партияларды талкуулоодо модерндүүлүк көрсөтүшпөйт. Бул негизинен саясий партиялар менен демократиянын мамилесине баа берүүдө көрүнүп турат. Кээ бир партияларды коомдун демократиясынын өкүлдөрү, ал тургай демократиялык калк өзүнүн лидерлигин ишке ашыра турган курал катары көрсөтүшөт. «Паровоз үчүн буу зарыл болгондой эле, мамлекеттик механизмди ишке киргизүү үчүн Америкадагы партиялардын духу жана күчү зарыл болгон» [1, 267-б.]. Э.Шацнайдер белгилегендей, «саясий партиялардын таасиринин өсүшү, албетте, азыркы башкаруунун негизги айырмалоочу белгилеринин бири болуп саналат. Партиялар, чындыгында, демократиялык башкарууну түзүүчүлөр катары чоң роль ойношкон. Башында чечкиндүү түрдө белгилей кетүү керек... биринчиден, саясий партиялар демократияны жараткан, экинчиден, азыркы демократияны партияларсыз элестетүү мүмкүн эмес» [2, 1-б.]. Партияларга карата мындай көз караш саясий партиялар демократиялык

саясий турмуш үчүн керексиз же ал тургай зыяндуу деп эсептеген окумуштуулардын дагы бир тобунун антипартиялык сезимдеринен кескин айырмаланып турат. Кээ бир изилдөөчүлөр саясий партиялардын ишмердүүлүгүнө тыюу салууну зарыл деп эсептеп, ашынган позицияны карманышат. Ошентип, Д.Мэдисон партиянын түзүлүш процессин «топтошуулардын бактысыздыгы» деп атаган [3, 79-б.]. Америкалык прогрессивдуу адамдардын реформалары баарыдан мурда тамыр жайган саясий партиялардын сезилген зыянына жана саясий процесске алардын контролдугуна каршы турууга багытталган.

КМШга мүчө-өлкөлөрдүн саясий партияларын изилдөөчүлөргө келсек, бул жерде да демократиянын маңызын саясий партиялар менен ажырагыс деп эсептегендер менен саясий партиялар демократиянын идеалдарын гана ишке ашырбай, саясий партиялар менен демократиянын идеалдарын ишке ашырбайт деп эсептегендердин ортосунда ажырым бар. Бирок, тескерисинче, аларды жок кылуу. Эгерде окумуштуулардын “саясий партиялар – демократия” моделине сын көз карашына кайрыла турган болсок, М.Я. Острогорский, деп баса белгилеген: «Партия адатта өзүн белги катары гана көрсөтүп, кээде терең ички пикир келишпестиктерди, фракциялардын ортосундагы күрөштү жаап-жашырган, кээде атаандаш партия менен болгон күрөштөн да катуураак. Партиянын мүчөлөрүн көбүнө саясатта «андагыны» уюмга же аны менен байланышкан жеке кызыкчылыктарга пайдалануу үчүн, балким, пайдалуу, жалпы каалоо биригип турган» [4, 250-251-бб.]. «Партияларга альтернатива – бул универсалдуу макулдук жана ынтымак эмес, эрежесиз ырайымсыз күрөш» [5, 11-27-бб.], демек, партияларсыз демократия мүмкүн эмес. Даниленко В.Н. жана башкалар тарабынан саясий партиялардын болушу демократиянын болушу менен байланыштуу дейт [6, 150-б.], Н.К. Кисовская [7, 444-б.], К.Г. Холодковский [8, 80-б.]. Азыркы этапта саясий партиялардын функционалдык максатына сын көз менен кароо жаңы колдоочуларга ээ болду. Бул саясий партиялардын парламенттен тышкаркы формалдуу эмес бирикмелерге (жарандык демилгелер, түрдүү коомдук кыймылдар, басым топтоу жана башкалар). Мындай теориялардын жактоочулары азыркы коомдо саясий партиялар өз функцияларын натыйжалуу аткаруу мүмкүнчүлүгүн барган сайын жоготуп баратат деген пикирге кошулушат. Саясий партиялар анахронизм, өзүнүн функционалдык максатын жоготуп бара жаткан институт, партиялардын ордун кысым топтоу жана бизнес-ассоциациялар өндүү институттар ээледі, алар саясий партияларды мамлекеттик органдар менен байланышуудагы негизги функцияларын ийгиликтүү алмаштыра баштады деген пикирлер бар, коомдун сая-

сий элитасына тиешелүү катмарлардын өкүлдөрүн өткөрүп берүү ж.б. [9, 28-б.].

Демократиянын орношу менен саясий партиялардын пайда болушунун жана өнүгүшүнүн ортосунда эч кандай категориялык байланыш жок. Социалдык турмуштун реалдуулугу инсанга бийлик үчүн эффективдүү күрөшкө жол бербеген жерлерде партиялар пайда боло баштайт. Коом көптөгөн социалдык топторго бөлүнгөндө, алардын айрымдарына (же бардыгына) мамлекеттик бийликти жүзөгө ашырууга формалдуу түрдө уруксат берилгенде, саясий укуктарды саясий партия эң натыйжалуу ишке ашырат – бул айрым социалдык топтордун өкүлдөрүн саясий партияга киргизүүнүн атайын куралы. элита. «Партиялар биринчи кезекте бийлик үчүн күрөштүн тарыхта калыптанган куралы» дейт Т. Ибраимов [10, 22-б.]. Улуттук баалуулуктар системасы түзүлгөндө партиялар жок болот, алардын саясий деңгээли көтөрүлөт, бышып жетилген саясий программалар пайда болот [11, 6-б.].

Саясий партиялар башкаруу формалары жана саясий режимдер менен байланышкан келип чыгат. Башкаруу формасы жана саясий режим ар бири мамлекеттик бийлик үчүн күрөш чөйрөсүндөгү саясий партиялардын ишинин өзгөчө түрлөрүн пайда кылат. Демократия саясий турмуштун көп түрдүүлүгүнө, саясий аренада ар кандай партиялардын эркин ишмердүүлүгүнө жана бардык жарандардын саясий бирикмелерге болгон укуктарын коргоого эң ыңгайлуу шарттарды түзөт [11]. Жарандардын биригүүсүнүн негизги институционалдык формасы, алардын саясий эркин калыптандырууну, ошондой эле мамлекеттик органдарда ар кандай социалдык топтордун саясий эркин билдирүүсүн камсыз кылуучу саясий партиялар болуп саналат, алар азыркы мамлекеттердин конституцияларында, мыйзамдарында жана мыйзамдарында бекитилген башка ченемдик укуктук актылар [12, 4-б.]. Жогоруда айтылгандар саясий партиялар татаал коомдун керектөөлөрү менен түзүлгөн деген тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет, ал эми партиялардын андан аркы эволюциясы социалдык реалдуулуктун формасы катары бул коомдун эволюциясы менен тыгыз байланышта.

Демек, саясий партияларды изилдөөнүн ыкмаларынын бири аларды өзгөчө коомдук көрүнүш катары изилдөө экенин бекем айта алабыз.

Саясий партиялар коомдук феномен катары кыйла узак тарыхка ээ. Изилдөөчүлөрдүн арасында партиялардын прототиптери Афина демократиясынын доорунда эле болгон деген көз караш бар. Чынында эле, Афинада бир нече карама-каршы топтордун бар экендиги жөнүндө сөз биздин заманга чейинки 6-кылымда. Аристотелден табууга болот [13, 367-б.]. Ошондой эле Байыркы Римде «pars» термини

[14, 86-б.] тигил же бул императорду колдогон чиновниктердин топтору белгиленген. Эгерде саясий партияларды башкаруу ишмердүүлүгүнө окшош көз караштагы адамдардын тобу катары гана түшүнсөк, анда партиялар бийликтин пайда болушу менен бир убакта пайда болуп, неолит доорунда болгондугун билсек болот, анткени адамдарга каалоо сыяктуу эч нерсе мүнөздүү эмес, көз караштары окшош адамдар менен биргелешкен аракеттер үчүн биригүү. Саясий партияны жөн эле пикирлештердин тобуна караганда татаал структура катары карай турган болсок, анда партиялардын пайда болуу тарыхы бир топ кийин башталган деп айтууга болот. Азыркы маанисинде саясий партиялар пайда болгон уюмдар XVII-XVIII кылымдардын алгачкы буржуазиялык революцияларынын мезгилинде пайда болгон. Биринчиси, XVII кылымдын башында Голландияда апельсиндер менен республикачылардын ортосундагы күрөштүн натыйжасында пайда болгон саясий партиялар болуп эсептелет. Коомдук түзүлүштүн өзүнүн татаалдашы жана калктын кеңири катмарынын шайлоо процессине кириши менен саясий партиялар аман калуу, ийгиликке жетүү жана бул структурада өз ордун табуу үчүн бул массаларды өз тарабына тартууга аргасыз болушту. Коом ого бетер татаалдашып, шаарлашкан сайын анын мамлекеттен бөлүнүүсү күчөп, бул эң маанилүү эки түзүмдүн ортосунда ортомчулук милдетин ар кандай саясий жана парapolиттик уюмдар жана топтор өз мойнуна алышкан.

Саясий партиялар конкреттүү чечимдерди кабыл алган мамлекеттик машина менен бул чечимдердин жүгүн көтөргөн жарандык коомдун ортосунда ортомчу ролду ойноп, жогоруда айтылган керектөөлөрдүн эң эффективдүү өкүлдөрүнө, коомдук түзүлүштүн өкүлдөрүнө айланышты. Партияларды жана партиялык системаларды алардын азыркы түшүнүгү боюнча калыптандыруу үчүн, биздин оюбузча, татаал уюшкан коомдун болушу, өнүккөн жарандык коомдун болушу жана бул коомдо аздыр-көптүр ачык айтылган ар түрдүү кызыкчылыктардын болушу сыяктуу шарттар зарыл. Бул билдирүү негизинен Кыргызстандагы азыркы саясий партиялардын көйгөйлөрүн түшүндүрөт.

Биздин өлкөдө партиялык системанын алсыздыгы жана натыйжасыздыгы негизинен эки фактор менен шартталган. Биринчиден, жарандык коомдун алсыздыгы Кыргыз Республикасында партиялардын түзүлүшүнө терс таасирин тийгизет, ал эми партиялык ишмердүүлүктүн таасири аркасында жарандык коомдун өнүгүүсү келип чыкканда алардын бар экендигин жана пикирлерин танууга болбойт. Ошол эле учурда жарандык коомдун өнүкпөгөндүгү дагы бир маанилүү көйгөйдү – саясий элита менен коомдун ортосундагы байланыштын жоктугун пайда кылып

жатканын танууга болбойт. Кыргызстанда, бир пикирге келүү кыйын болгон М. Иманалиевдин айтымында, «партиялар элиталык себептер менен өкүлчүлүк кылынбайт жана түзүлбөйт, Кыргыз Республикасы олуттуу элитанын жоктугунан жапа чегип жатат: саясий, экономикалык жана эң негизгиси интеллектуалдык» [12, 6-б.], жана партиялардын алсыздыгынан улам парламенттик системаны калыптандырууда да көйгөй бар.

Кыргызстандагы саясий партиялар жарандык коомдун өкүлдөрү болгону менен, акыркысы түзүлө электигине байланыштуу ошол эле “жеңил” саясий элитанын өкүлдөрү.

Чындыгында Кыргызстандагы саясий партиялар XVII-XVIII кк. европалык партиялардын өнүгүү деңгээлине дал келген өнүгүү деңгээлинде, алар жергиликтүү түзүлүшсүз жана партиялык тартипсиз экономикалык жана саясий элитанын тар клубдары болгон, «саясий партиялар Кыргызстанда ... сейрек учурларды эске албаганда, алар саясий партиялар гана эмес, саясий клубдар болуп саналат» [12, 3-б.].

Кыргызстандагы партиялардын алсыздыгын түшүндүргөн экинчи фактор – коомдо аздыр-көптүр маанилүү социалдык топтордун ачык айтылган кызыкчылыктарынын жоктугу. Ошол. Кызыкчылыктарды ишке ашыруу үчүн саясий партия сыяктуу күчтүү куралды колдонуу үчүн жетиштүү түрдө так айтылган эмес.

Советтик «партиялык» системанын түзүлүшү эффективдүү партияларды түзүүдө чечүүчү ролу жөнүндөгү уч шарттын: татаал уюшкан коомдун болушунун, өнүккөн жарандык коомдун болушунун жана бул коомдо болушунун тууралыгын ырастайт. Ар түрдүү кызыкчылыктардын ачык-айкын чагылдырылган. Мамлекет жарандык коомду өзүнө сиңирип алганда, социалдык кызыкчылыктардын айкындыгы жана көп түрдүүлүгү жок болгондо, коомдун комплекстүү уюму сыяктуу шарт болгонуна карабастан, өлкөдө дени сак партиялар пайда боло албайт. Жогорудагы шарттардын баары аткарылганда, саясий оппозиция активдешкенде гана партиялар пайда болот.

Кыргызстанда партиялардын түзүлө башташы, көп партиялуулуктун пайда болушу окумуштуулардын пикири боюнча 90-жылдардагы жаңы көрүнүш болгон эмес [15, 10-20-бб.]. Кыргызстандагы алгачкы партиялар большевиктерге чейин уюшкандыкта түзүлгөн «Алаш-Орда» партиясынын аймактык бөлүмдөрү, солчул эсерлер партиялары сыяктуу уюмдар болгон [16, 10-б.]. Аларга А.А. Акуновдун курамына «Шуро-исламия» партиясынын бөлүмдөрү, большевиктер партиялык уюму да кирет. Бул партиялардын программалык документтерин түзүүгө ошол мезгилде калыптанып жаткан улуттук саясий элита чоң салым кошкон [16, 10-б.].

«Алаш» партиясынын программасында мамлекетти демократиялык уюштуруунун мындай принциптери чагылдырылган: бийликти мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот болуп так бөлүштүрүү; мыйзам чыгаруу бийлигинин аткаруу бийлигинин ишин контролдоо укугу; жашыруун добуш берүү аркылуу жалпы, тең жана тике шайлоо укугу сыяктуу шайлоо принциптери; сөз эркиндиги, союздар, демонстрациялар, жеке кол тийбестик, мамлекеттин секуляриزمi, элге билим берүү жарыяланды. Мына ушунун баары «Алаш» партиясынын өкүлдөрүнүн «ачык эле мыйзамдуулуктун жактоочулары» болгондугунун далили болгон [15, 46-47-бб.]. «Букара» («Кедейлер») союзу «партия» деп аталып, массалык уюм болгон, анын коомдук негизин жалаң кедейлер жана дыйкандар эмес, чиновниктер, дыйкандар, байлар, манаптар да түзгөн, келечектеги демократиялык түзүлүш мамлекетине карата өз көз карашы бар соодагерлер, студенттер [15, 76-б.]. Кыргызстанда партиялык курулуштун кээ бир тажрыйбасы 1991-жылы эгемендүүлүккө ээ болгонго чейин эле болгон.

КПСС БКнын 1985-ж. болуп өткөн апрель Пленумунан кийин «Демос», «Современник», «Издөө», «Замандан», «Позиция», «Демилгелүү жаштар союзу» сыяктуу саясий дискуссиялык клубдар өз ишин баштады. Бул СССРде саясий плюрализмдин башталышынын пайда болгондугуна күбө боло алат.

1999-жылдын 12-июнунда «Саясий партиялар жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамы кабыл алынганга чейин, саясий партиялардын ишин жөнгө салуучу негизги атайын мыйзам болгон. 1990-жылы декабрда Кыргыз Республикасынын Суверенитетинин Декларациясынын кабыл алынышы, 1991-жылдын 31-августунда эгемендүүлүккө ээ болушу, ошондой эле 1993-жылы Конституциянын кабыл алынышы партияларды түзүү процессин укуктук жөнгө салуу маселелерин козгоду. Кыргызстанда партиялар коомдук кыймылдардын негизинде жана элиталык чөйрөлөр менен катардагы жарандардын каршы аракеттери бириктирилгенде түзүлгөн.

Шайлоодо партиялар үчүн белгилүү бир атаандаштыкты жараткан партиялар менен коомдук бирикмелердин башка түрлөрүнүн ортосундагы принципалдуу айырмачылыктар Президенттин 1994-жылдын 27-октябрындагы Жарлыгы менен жоюлган, б.а. депутаттыкка кандидаттарды көрсөтүү укугу

өзүнүн саясий уюму болуп саналбаган коомдук уюмдарга да берилген.

Адабияттар:

1. Собрание узаконений РСФСР [Электронный ресурс]. - 1922. - №49. - Ст. 622-624. - Режим доступа: <http://depositfiles.com/files/0tg4e8bmn>. - Загл. с экрана.
2. Schattschneider E.E. Party Government [Текст] / E.E. Schattschneider. - New York: Rinehart, 1942. - 219 p.
3. Гамбаров Ю.С. Политические партии в их прошлом и настоящем [Текст] / Ю.С. Гамбаров. - 2-е изд. - СПб.: Тип. Альтшулера, 1905. - 48 б.
4. Основы теории политических партий [Текст] / Под ред. С.Е. Заславского. - М.: Европа, 2007. - 264 б.
5. Малько А.В. Императивный мандат: прошлое и настоящее [Текст] / А.В. Малько, В.Н. Синюков // Правоведение. - 1992. - №3. - 20-22-бб.
6. Даниленко В.Н. Политические партии и буржуазное государство [Текст] / В.Н. Даниленко. - М., 1984. - 192 б.
7. Кисовская Н.К. Партии и перспективы демократизации в России [Текст] / Н.К. Кисовская // Политические институты на рубеже тысячелетий. - Дубна, 2001. - 444-463-бб.
8. Холодковский К.Г. Партии: кризис или закат? [Текст] / К.Г. Холодковский // Политические институты на рубеже тысячелетий. - Дубна, 2001. - 61-80-бб.
9. Доган М. Падение традиционных ценностей в Западной Европе: религия, государство, нация, власть [Текст] / М.Доган // МЭиМО. - 1999. - №12. - 23-30-бб.
10. Ибраимов Т. Правовые основы организации и деятельности политических партий в Кыргызской Республике [Текст]: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Т. Ибраимов. - Бишкек, 2010. - 167 б.
11. Моисеев А.М. Конституционное право граждан на объединение в политические партии и судебная практика его защиты [Текст]: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / А.М. Моисеев. - М., 2009. - 186 б.
12. Иманалиев М. Вне зависимости от типа, все политические партии должны ориентироваться на укрепление национальной системы ценностей и позиционирование этих интересов внутри страны и за ее пределами: встреча с М.Иманалиевым [Текст] / М. Иманалиев // Kergezstan Brief Issue: бюл. / Ин-т обществ.
13. Аристотель. Сочинения [Текст]: в 4 т. / Аристотель. - М.: Мысль, 1975. - Т. 1. - 550 б.
14. Лапаева В.В. Право и многопартийность в современной России [Текст] / В.В. Лапаева. - М.: Норма, 1999. - 304 б.
15. Курманов З.К. Политическая борьба в Кыргызстане: 20-е годы [Текст] / З.К. Курманов. - Б.: Илим, 1997. - 292 б.
16. Акунов А.А. К первым президентским выборам депутатов ЖК КР по партийным спискам [Текст] / А.А. Акунов, Э.К. Аткуров // Политика и общество. - Бишкек, 2000. - № 2. - 144-148-бб.